

กระบวนการสร้างพื้นที่ทางสังคมของผีอีสาน

Social Space Construction of Spirit's Isan

Piyaluk Potiwan

Rajabhat Maha Sarakham University

บทคัดย่อ

บทความชิ้นนี้เป็นความพยายามที่จะสะท้อนให้เห็นถึงระบบความเชื่อเรื่องผีของบริบทพื้นที่อีสานว่า เหตุใดความเชื่อยังคงอยู่ท่ามกลางกระแสการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม และความเชื่อนี้มีความสำคัญในการนำไปใช้ในการควบคุมทางสังคม และเป็นกลไกของการถ่ายทอดความเชื่อที่ผูกพันกับความเป็นอยู่ของชาวอีสาน โดยการศึกษาที่ใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ เก็บข้อมูลในภูมิภาคอีสานผ่านการทำความเข้าใจ และศึกษาความเชื่อเรื่องผี และกระบวนการสร้างพื้นที่ทางสังคมของผี ซึ่งพบว่า ชาวอีสานมีความเชื่อเรื่องผีผ่านกระบวนการปลูกฝัง การบอกต่อ และการขัดเกลาทางสังคม ที่แสดงออกมาในรูปแบบของประเพณีและพิธีกรรม โดยมีเป้าหมายเพื่อแสดงออกซึ่งความกตัญญู ความเป็นสิริมงคลในการดำรงชีวิต ความรื่นเริง รวมถึงเป็นกลไกของการควบคุมทางสังคม

คำสำคัญ : พื้นที่ทางสังคม โครงสร้างทางสังคม การควบคุมทางสังคม

Abstract

This article is an attempt to reflect the system spiritualism context of Isan base on why the belief persists amid a cultural change and this faith is important in the adoption of social control. This study used qualitative research methods, data collection in the Northeast region (Isan) through understanding and study of spiritualism and the process of creating a social space. The result found; the Isan communities have spiritualism through pass on and processes of socialization that expressed in the form of traditions and rituals. The goal was to express gratitude, the prosperity of the joy of living, including a mechanism of social control.

Keywords : social space, social structure, social control.

บทนำ

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ หรือภูมิภาคอีสาน เป็นภูมิภาคหนึ่งในประเทศไทย โดยมีชื่อมาจากภาษาบาลีหรือภาษาสันสกฤต ऐसान aisāna ซึ่งแปลว่า “ตะวันออกเฉียงเหนือ” โดยภูมิภาคนี้ตั้งอยู่บนแอ่งโคราชและแอ่งสกลนคร มีแม่น้ำโขงกั้นประเทศลาวทางทิศเหนือและตะวันออกเฉียงของภาค ทางทิศใต้มีเทือกเขาสันทกัปกั้นประเทศกัมพูชาและภาคตะวันออกเฉียงของประเทศไทย และมีเทือกเขาเพชรบูรณ์และเทือกเขาตงพญาเย็นเป็นแนวกันทางตะวันตกแยกจากภาคกลาง นอกจากนี้แล้วภาคอีสานยังเป็นภูมิภาคที่มีเนื้อที่มากที่สุดของประเทศไทย โดยมีเนื้อที่ประมาณ 168,854 ตารางกิโลเมตร หรือร้อยละ 33.17 ซึ่งถือว่าเป็นพื้นที่ที่ใหญ่ที่สุดในประเทศไทย ปัจจุบันนี้ภูมิภาคอีสานมีจังหวัดทั้งหมด 20 จังหวัด

จากความยิ่งใหญ่และอาณาเขตที่กว้างขวางของภาคอีสานที่เป็นส่วนสำคัญที่ทำให้ภาคอีสานนั้นมีความหลากหลายทางวัฒนธรรม ภาษา และสภาพวิถีชีวิต ซึ่งสามารถแบ่งออกได้เป็นสองส่วนใหญ่ คือ ส่วนที่มีวัฒนธรรมภาษา กูย เขมร ซึ่งส่วนมากนี้จะในพื้นที่บริเวณกลุ่มจังหวัดในเขตอีสานใต้ และส่วนที่มีวัฒนธรรมภาษาไทยลาว ซึ่งส่วนมากนี้จะในพื้นที่บริเวณกลุ่มจังหวัดในเขตอีสานเหนือ

แต่ถึงอย่างไรก็ตามแม้ว่าจะมีความแตกต่างทางด้านวัฒนธรรมและภาษา แต่วิถีการดำรงชีวิตภาคอีสานยังคงเป็นชุมชนเกษตรกรรมตั้งแต่อดีตมาจนถึงปัจจุบัน อีกทั้งยังเป็นภูมิภาคที่มีปฏิสัมพันธ์กับระบบชีวภาพ ภูมิภาคอีสานมีความผูกพันกับธรรมชาติ และมีการถ่ายทอดแนวคิด ภูมิปัญญา คติ ความเชื่อจนเป็นแบบแผนการดำรงชีวิตที่สำคัญของชุมชน หลักฐานสำคัญที่สะท้อนให้เห็นถึงวิถีปฏิบัติของชาวอีสานคือการประกอบพิธีกรรมที่เคร่งครัด อาทิ การบูชาสิ่งลี้ลับตามความเชื่อ เทวดาอารักษ์ ตลอดจนผีสงนางไม้ อย่างจริงจัง โดยมีการเช่นสรวงบูชาตามฤดูกาลของความเชื่อควบคู่ไปกับการปฏิบัติภารกิจทางศาสนา ด้วยมีความเชื่อว่าการกระทำนี้จะส่งผลให้เกิดความคุ้มครองจากภัยอันตราย เป็นการแสดงออกถึงความกตัญญูต่อธรรมชาติ รวมทั้งบรรพบุรุษ

ความเชื่อเรื่องผีของชาวอีสานเป็นสิ่งที่สืบเนื่องมาจากความเชื่อเรื่องผีที่ฝังรากลึกอยู่ในจิตใจมาช้านาน ผีสำหรับชาวอีสานนั้นจะดำรงอยู่ในทุกสภาวะของการมีชีวิต บางครั้งก็กระตุ้นให้เกิดความสนใจในฐานะผู้พิทักษ์ หรือผู้ช่วยเหลือ บางครั้งก็มุ่งร้ายหมายขวัญ ชาวอีสานเชื่อว่าผีเป็นสิ่งที่มีพลังอำนาจ มีฤทธิ์สามารถบันดาลทั้งความสุขทุกข์ความสุข ความสมหวังและความสิ้นหวังให้แก่มนุษย์ได้ การบวงสรวงและการประกอบพิธีกรรมตามความเชื่อจึงเป็นรูปแบบของการสร้างสรรค์โดยผ่านกระบวนการปลูกฝัง การบอกต่อการขัดเกลาทางสังคมและผ่านการเรียนรู้ด้วยตนเอง ผนวกเข้ากับความเชื่อดั้งเดิมที่ติดแน่นอยู่กับวิถีชีวิตของชาวอีสาน พิธีกรรมเกี่ยวกับความเชื่อเรื่องผีจึงได้รับการถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งสู่อีกคนรุ่นหนึ่ง ด้วยความสำนึกว่าเป็นสิ่งสำคัญที่ต้องส่งต่อแก่บุตรหลาน เพื่อจะได้ใช้เป็นแนวปฏิบัติที่ถูกต้องตามประเพณีและความเชื่อที่มีมาแต่อดีต

ความเชื่อนี้มีความสำคัญในการนำไปใช้ในการควบคุมทางสังคม และเป็นกลไกของการถ่ายทอดความเชื่อ โดยใช้มิติทางวัฒนธรรมเป็นเครื่องมือที่สำคัญของการสะท้อนชีวิตความเป็นอยู่ที่ผูกพันกับความเชื่อเรื่องผี ในการทำความเข้าใจและศึกษาความเชื่อเรื่องผี และกระบวนการสร้างพื้นที่ทางสังคมของผี ที่สามารถดำรงอยู่ได้มาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน จึงสามารถการทำได้ผ่านการวิเคราะห์ ตีความด้วยมิติทางสังคมและวัฒนธรรมของสังคมภูมิภาคอีสาน

พัฒนาการทางความเชื่อ พิธีกรรมและประเพณี

ความเชื่อ เป็นความคิด ความเข้าใจที่มีส่งผลต่อพฤติกรรมของบุคคล ความเชื่อจะเป็นสิ่งที่กำหนดให้บุคคลนั้นต้องปฏิบัติตาม ถึงแม้ว่าในความเป็นจริงแล้วความเชื่อนั้นอาจจะไม่สอดคล้องกับสภาพความเป็นจริง (Limtragoon, P., 1993) ดังนั้นการที่บุคคลจะมีพฤติกรรมในการแสดงออกที่แตกต่างกัน ส่วนหนึ่งก็เพราะความเชื่อของแต่ละบุคคลที่แตกต่างกันออกไปตามประสบการณ์และการเลี้ยงดู รวมทั้งการสร้างสมมาตั้งแต่บรรพบุรุษ นอกจากนี้แล้วความเชื่อยังเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้เกิดการสร้างแรงบันดาลใจ โดยเฉพาะความเชื่อในอำนาจของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ความกลัว หรือแม้แต่ในเรื่องของโชคชะตา ดังนั้นความเชื่อจึงเป็นพื้นฐานของการสร้างความศรัทธา และการเคารพสักการะ รวมทั้งเป็นสิ่งที่กำหนดพฤติกรรมของสมาชิกในสังคมได้

ในสังคมของมนุษย์เต็มไปด้วยความเชื่อตามธรรมชาติ ที่เกิดจากความพยายามในการแสวงหาคำตอบที่เกี่ยวข้องกับการเวียน วาย ตาย เกิด ความเชื่อในเรื่องของจิต วิญญาณส่งผลให้มนุษย์มีการเซ่นไหว้บูชาดวงจิตที่ดับสูญหายไป การกระทำเช่นนี้เป็นการเปลี่ยนแปลงตามสภาพการณ์ของสังคม เริ่มมีการบูรณาการความเชื่อระหว่างสิ่งที่นับถือ กับลัทธิที่บูชา ซึ่งความเชื่อนี้ได้ถูกสืบทอดต่อกันมา และมีการเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพเศรษฐกิจและสังคม

การดำรงอยู่ของความเชื่อมักจะกระทำผ่านวัฒนธรรมของชุมชน ชุมชนจะมีการก่อรูปและสืบทอดผ่านปฏิบัติกรอย่างซ้ำๆ โดยเกิดจากการกระทำของสมาชิกในชุมชนผู้เป็นเจ้าของวัฒนธรรมที่ได้มีการถ่ายทอดต่อกันในหลายชั่วอายุคน พิธีกรรมและประเพณีเป็นลักษณะที่สำคัญของการต่อยอดระบบความเชื่อต่อสิ่งที่เหนือธรรมชาติ และแสดงความสอดคล้องสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของชุมชน ในขณะเดียวกันพิธีกรรมและประเพณีก็มีการปรับตัวเพื่อดำรงอยู่ และในบางประเพณีที่ไม่ตอบสนองต่อเงื่อนไขของชุมชนก็ได้เกิดการสูญหายไป

แต่ถึงอย่างไรก็ตามในวิถีชีวิตของชุมชนชาวอีสานนั้นมีลักษณะของความเชื่อที่เป็นการผสมผสานระหว่าง พุทธศาสนาแบบชาวบ้านและความเชื่อเรื่องผี (Eoseewong, N., 2015) ซึ่งแสดงออกในรูปของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ สัญลักษณ์ และตัวบุคคล โดยพิธีกรรมและประเพณีที่เกี่ยวข้องกับผีจะแสดงออกในลักษณะของการเซ่นสรวง ไม่ว่าจะเป็นผีแบบดีหรือผีแบบร้าย โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อให้เกิดความสุขสงบในการอยู่ร่วมกันของคนในชุมชน อีกทั้งยังเป็นการบำบัดรักษาโรค แต่พิธีกรรมและประเพณีเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา จะแสดงออกในรูปของสัญลักษณ์แห่งความดีงาม เป็นที่พึ่งทางจิตใจ เป็นหนทางแห่งการหลุดพ้น อันเป็นส่วนสำคัญที่คนในชุมชนยึดถือและปฏิบัติ อาทิการทำบุญตมหลักพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนา และการฟังธรรม แต่ในอีกมุมหนึ่งของพิธีกรรมและประเพณีจะเป็นการผสมผสานของความเชื่อระหว่างผี พราหมณ์ พุทธ โดยมักเป็นความเชื่อในอำนาจของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ อาทิ ความเชื่อในพระพุทธรูป พระธรรม โดยมีพระสงฆ์เป็นสื่อกลางในการส่งผ่านความเชื่อนี้สู่คนในชุมชน ความเชื่อผสมผสานในลักษณะนี้แสดงออกในรูปการสืบทอดประเพณี สวดมนต์คาถา เป็นต้น

ความเชื่อเรื่อง “ผี” ไม่มีหลักฐานชัดเจนว่าเริ่มมีมาตั้งแต่เมื่อไร แต่ในบริบทของสังคมอีสานเชื่อว่ามีคู่กับสังคมมาอย่างช้านาน และได้กลายเป็นวัฒนธรรมร่วมระหว่างความเชื่อและความสัมพันธ์ของการดำรงชีวิต เสมือนว่าเป็นส่วนหนึ่งของกันและกัน โดยเฉพาะความเชื่อของชาวอีสานที่ต้องดำรงชีวิตอยู่ภายใต้ระบบอำนาจทางธรรมชาติ หรืออำนาจที่เหนือธรรมชาติ ในวัฒนธรรมอีสานความเชื่อเรื่องผีจึงกลายเป็นสัญลักษณ์เชิงอำนาจ ที่เกี่ยวข้องกับริบทและความสัมพันธ์ทางสังคมที่สร้างสมและสืบทอดมาจนเป็น

“วัฒนธรรมแห่งความเชื่อ” ความเชื่อเรื่องผีของชุมชนอีสาน เป็นผีที่มีความสำคัญต่อวิถีการดำเนินชีวิตของคนในชุมชน ผีเป็นผู้วางกฎเกณฑ์ในการดำเนินชีวิตของชาวบ้าน ที่เกิดขึ้นจากความเชื่อมั่นและศรัทธา ในวิถีการดำรงชีวิตของชาวอีสานมีความเชื่อเรื่องผีเข้าไปปะปนอยู่มาก อาทิ ผีนา ผีป่า ผีเขา ผีบ้าน ผีหมู่บ้าน ผีปู่ย่าตายาย ผีดอนเจ้าปู่ ผีตาแฮก ผีฟ้า ผีแถน และผีอื่นๆ หรือแม้กระทั่งผีที่เกิดจากการกระทำของบุคคล อาทิ ผีปอบ เป็นต้น

ในบริบทสังคมอีสานความเชื่อเรื่องผีได้ผสมผสานร่วมกับความเชื่อทางพระพุทธศาสนา จนบางครั้งไม่สามารถที่จะแยกแยะได้ชัดเจนว่าการประกอบพิธีกรรมของชาวอีสานพิธีกรรมใดเป็นพิธีกรรมของผีและพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนา แต่ถึงอย่างไรก็ตามความเชื่อเรื่องผีของชาวอีสานดำรงไปพร้อมๆ กับการประกอบอาชีพตามวิถีชีวิตแบบชาวบ้านที่อ้างอิงกับสภาพของธรรมชาติดินฟ้าอากาศ ซึ่งกระบวนการผลิตทางการเกษตรจะได้ผลดีหรือไม่ขึ้นขึ้นกับการดลบันดาลของผี อาทิ การเชื่อว่าผีแถนเป็นผู้ดลบันดาลให้เกิดน้ำในการเกษตรหรือการทำนา ดังนั้นก่อนที่ชาวอีสานจะลงมือในการเพาะปลูกข้าว จะต้องมีการประกอบพิธีกรรมบวงสรวงผีพญาแถน และก่อนลงมือหว่านเมล็ดพันธุ์ข้าว ชาวอีสานจะประกอบพิธีกรรมไหว้ผีนา หรือที่ชาวบ้านเรียกกันในชุมชนว่าผีตาแฮก โดยมีความเชื่อว่าผีตาแฮกจะช่วยดลบันดาลให้ข้าวมีความเจริญเติบโตอย่างสมบูรณ์ และต่อมาเมื่อถึงฤดูกาลเก็บเกี่ยว ชาวบ้านชุมชนอีสานก็จะทำพิธีกรรมสู่ขวัญลานนวดข้าว หรือสู่ขวัญข้าวเพื่อเป็นสิริมงคล ก่อนที่จะถึงฤดูกาลทำนาในรอบปีต่อไป

จากที่กล่าวมาทำให้เชื่อได้ว่าชุมชนชาวอีสานนั้นมีพัฒนาการของความเชื่อและการประกอบประเพณีพิธีกรรม ตามทัศนคติของการรับรู้และสร้างสมมาตามหลักเกณฑ์ทางมานุษยวิทยา ที่มองว่า การแสดงออกทางพิธีกรรม (Ritual Expression) ย่อมจะสะท้อนให้ทราบถึงแนวคิด คติความเชื่อของบุคคลในสังคมที่มีการประกอบพิธีกรรมนั้นๆ ได้ (Leach, 1954) ด้วยเหตุนี้คติความเชื่อและพิธีกรรมย่อมมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันอย่างแยกไม่ออก ทั้งนี้เป็นเพราะว่าความเชื่อทำให้เกิดพิธีกรรม และพิธีกรรม ก็คือปรากฏการณ์ทางความเชื่อที่สามารถแสดงออกมาในลักษณะของรูปธรรม

ความเชื่อเรื่องผีที่มีต่อโครงสร้างทางสังคมของชาวอีสาน

การจัดระเบียบทางสังคมเป็นการชี้ไปถึงการกระทำร่วมกันอย่างสงบในหมู่ชนที่แตกต่างกันในสังคม ในบริบทสังคมอีสานคนส่วนมากทำงานโดยมีจุดมุ่งหมายที่เป็นอุปสรรคและการยอมรับตามบทบาทและตำแหน่งอันมีอยู่ เพื่อความเป็นระเบียบเรียบร้อยทางสังคม ดังเช่น Ogburn & Nimkoff ที่ได้กล่าวว่า “การจัดระเบียบทางสังคมเป็นการรวมส่วนที่แตกต่างกันของคนให้ปฏิบัติหน้าที่กันเป็นกลุ่ม การกระทำที่คิดขึ้นเพื่อการได้มาบางสิ่งที่เราทำ” นั่นคือหากสังคมปล่อยให้แต่ละคนทำอะไรตามอำเภอใจโดยปราศจากการควบคุมแล้ว สังคมก็ย่อมจะเกิดความปั่นป่วนยุ่งเหยิงและขาดระเบียบแบบแผน ดังนั้น จึงจำเป็นต้องมีการจัดระเบียบทางสังคม เพื่อสังคมจะเกิดสันติสุข โดยสิ่งสำคัญที่นำมาใช้ในการจัดระเบียบทางสังคม อาทิ บรรทัดฐานทางสังคม และการควบคุมทางสังคม

ในสังคมอีสานมีการจัดระเบียบ กฎเกณฑ์ แบบแผนพฤติกรรม หรือคตินิยมที่สังคมวางได้ เพื่อกำหนดแนวทางสำหรับในคนในสังคมได้ยึดถือปฏิบัติในสถานการณ์ต่างๆ และแต่ละคนต่างปฏิบัติตามบรรทัดฐานที่ทุกคนมีความเข้าใจร่วมกัน ทำให้เกิดความแน่นอนและความเป็นระเบียบในชีวิต รวมทั้งเป็นการควบคุมสัมพันธ์ภาพของคนในสังคมด้วยเช่นกัน

ในความเชื่อที่สืบทอดผ่านบรรพบุรุษมาจนถึงปัจจุบันของสังคมชาวอีสานมองว่า ผีเป็นสัญลักษณ์แทนอำนาจเหนือธรรมชาติที่ชาวอีสานให้ความสำคัญมาก เพราะผีผูกพันอยู่กับการดำเนินชีวิต ตั้งแต่พ่อแม่แรกเกิดชีวิตของชาวอีสานได้เชื่อมโยงกับผี อาทิ พิธีกรรมการสู่ขวัญเด็กแรกเกิด โดยมีความเชื่อว่าเป็นการปกป้องไม่ให้ผีร้ายมาทำลายชีวิตของทารกที่จะเติบโตต่อไปในวันข้างหน้า และยังเป็น การเชื่อเชิญให้ผีที่ดีมาคุ้มครองปกป้องรักษาให้ทารกเป็นคนดี มีปัญญา หลังจากนั้นเมื่อทารกเติบโตขึ้น ต้องมีการดำเนินชีวิตตามครรลอง ที่คนอีสาน เรียกกันติดปากว่า “ตามฮีตตามคอง” ซึ่งเป็นหลักสำคัญของการปฏิบัติในการดำเนินชีวิตของชาวอีสานแต่อดีต

ความเชื่อในเรื่อง “ตามฮีตตามคอง” ของชาวอีสานเป็นความเชื่อที่มีความเกี่ยวข้องกับบทบาทของความเป็นผี อาทิ วิธีของการดำเนินชีวิตของชาวอีสานในเรื่องของการครองคู่ และการแต่งงาน โดยก่อนที่จะมีการตัดสินใจใช้ชีวิตร่วมกันของหนุ่มสาว จะต้องผ่านพิธีกรรมของการตัดสินใจของผู้ปกครอง หรือพ่อแม่ โดยการมองที่รูปแบบความประพฤติของหนุ่มสาว โดยเฉพาะในส่วนของฝ่ายว่าที่เจ้าบ่าว ที่พ่อแม่หรือผู้ใหญ่ของฝ่ายเจ้าสาวจะมีการพิจารณาถึงคู่ครองของลูกสาวว่าเป็นบุคคลที่มีความประพฤติขัดแย้งหรือเป็นไปตามฮีตตามคองหรือไม่ มีความสัมพันธ์กันก่อนแต่งงานหรือไม่ (หากมีความสัมพันธ์ทางเพศก่อนการแต่งงาน ชาวอีสาน เรียกว่า “การผิดผี” ซึ่งจะต้องมีการขอขมาผีบรรพบุรุษ) แต่หากฝ่ายชายมีความประพฤติดี จึงจะมีการจัดพิธีกรรมของการแต่งงานขึ้น ซึ่งในพิธีกรรมการแต่งงานของชาวอีสานจะมีพิธีสองส่วนคือ ส่วนแรกจะเป็นการประกอบพิธีของสงฆ์ตามความเชื่อของศาสนาพุทธ โดยจะมีการนิมนต์พระมาที่บ้านเพื่อทำบุญใส่บาตรของคู่บ่าวสาว จากนั้นจึงจะเป็นพิธีกรรมการสู่ขวัญ ซึ่งพิธีกรรมการสู่ขวัญของชาวอีสานนี้เองที่เป็นการประกอบพิธีตามความเชื่อของผี โดยจะมีการบอกกล่าวผีบรรพบุรุษให้ทราบว่าชายหญิงคู่นี้จะใช้ชีวิตร่วมกัน ขออำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์ผีปู่ตาอายุจงมารับรู้ มาปกป้องรักษาให้ชีวิตคู่ของคนทั้งสองมีการครองเรือนที่มีแต่ความสุข อย่าให้ความทุกข์มากล้ำกราย อีกทั้งยังเป็นการควบคุมทางสังคมที่ให้คู่บ่าวสาวยอมอยู่ภายใต้ความเชื่อและอำนาจของผู้ใหญ่ในฝ่ายตรงข้าม มีการเคารพผู้ที่อาวุโสมากกว่า และมีความขยันขันแข็งในการทำมาหากิน ดังเช่น

คำสู่ขวัญ...

“...ผู้เป็นผัวอย่าแข็งคำแว้ว เห็นพ่อแม่แม่แม่ให้ยำเกรง ผู้เป็นเขยอย่าเสงเสียงปาก อย่าไปลากคำจา คั้นไปไฮ้กะให้หมา คั้นไปนากะให้ตัวว ผั้นเชือกข่าวง้วควาย อย่าตื่นสายลุกยกาก อย่าได้ปากเกินตัว ผู้เป็นผัวให้ฮักเมียจนแก่ ให้คือแม่ของโต อย่าพาโลเลาะบ้าน อย่าขี่คร้านนอนเว็น อย่าไปเห็นสาวแก่ อย่าไปแกก้ววงค์ อย่าไปโกงโลโคตร อย่าแว้วโพดคั้นเห็น เฮ็ดบ่เป็นให้ถามไถ่ อย่า ไปใหญ่กว่าลุง อย่าไปสูงกว่าปู่ อย่าไปดำ วงค์วาน อย่าไปพาลพี่น้อง อย่าไปฟ้องซุมแซง...

...ผู้เป็นเมียอย่าแข็งปากแว้ว ตั้งแต่เข้าก่อนผัวโต อย่าเสียงโวลุยเสียด อย่าไปเคียดไว้วา คั้นไปไฮ้กะ ฮีบมา คั้นไปนากะฮีบตัวว เห็นผู้บ่าวอย่าแซนแลน แขนแลน ยินเสียงแคนอย่าไปฟ้อน อย่าไปย่อนไล่เสียง กลอง อย่าจองหองใส่ปู่ย่า อย่าไปดำอาวอวา คั้นไปมาให้คมเขี่ยม อย่าให้เสื่อม ซุมแซง อย่าไปแสงพืดพาด อย่า ประมาทปู่ย่าโต อย่าไปโสความเก่า อย่าไปเล่าความเดิม อย่าไป เสริมผู้อื่น อย่าไปตื่นเสียงคน อย่าไป วนของ เผิ่น คั้นเผิ่นเอ็นจั้งขาน คั้นเผิ่นวานจั้งส้อย...

...ให้ไปค่อยมาค่อย เห็นโคตรเห็นวงศ์ อย่าไปโก้งเจียงพ่อเจียงแม่ เห็นคนแก่ปากเว้าจาไซ อย่าจัญไร
ป้อยผีป้อยท่า อย่าไปด่าพี่น้องทั้งผัว อย่าเมาเมี้ยวสุราเบียดโยก ยามขึ้นโคกหาพินหาตอง อย่าเสียงทองร้องเพลง
แอ่นแอ่น อย่าได้แล่นป่าหมู่ป่าฝูง คั่นเห็นลุงให้ว่ากะบาด อย่าได้ขาดความ เว้าขานไซ ไปทางใดอย่าได้ช้า คั่น
เห็นป่าให้ว่าคือลุง อย่าหัวสูงไปหมอบมาหมอบ อย่าว่าปอบผีท่า ผีภู อย่าซูลูเอาของบ่อบอก อย่ากลับกลอก
ปู่ ย่างควา ยามไปมาให้วันเวียนแหว่ ฮักคือพ่อคือแม่ปู่ย่า ของโต อย่าพาโลต่อแหลลลอนหลอก อย่าไปบอกใช้
สิ่งเอาของ ผิดูธรรมนองครองของลูกไม้ กว่าลิได้ลูกเผิ่นมาแยง อย่าเว้าแข็งคำหวานโอนอ่อน...”
(ที่มา : <http://www.isangate.com/index2.html>)

นอกจากพิธีกรรมการแต่งงานแล้ว ความเชื่อเรื่องผีต่อโครงสร้างทางสังคมของชาวอีสานยังมีในมิติ
ของบริบทสาธารณสุข การเจ็บไข้ได้ป่วย ซึ่งชาวอีสานได้แบ่งลักษณะของอาการป่วยออกเป็นอาการป่วยที่
เกิดจากเชื้อโรคตามธรรมชาติ ซึ่งการป่วยในลักษณะนี้จะมีการรักษาตามปกติ อาทิ การใช้พืชสมุนไพรใน
อดีต รวมทั้งการรักษาด้วยยาหรือแพทย์แผนปัจจุบัน และอาการป่วยที่ไม่สามารถหาสาเหตุได้ ชาวอีสาน
เชื่อว่าเป็นการกระทำของภูติผี อาทิ การถูกผีทำ การถูกคนทำด้วยวิธีทางคาถาอาคม ชะตา กฎแห่งกรรม
รวมทั้งการผิดขนบธรรมเนียมประเพณี ซึ่งต่างก็จะทำให้เกิดโรคร้ายไข้เจ็บตามความคิด ความเชื่อของชาว
อีสาน เมื่อมีเหตุเหล่านี้ผู้ป่วยต้องหาวิธีการรักษา และความเชื่อเรื่องผีจะเข้ามาเกี่ยวข้องกับการรักษาผ่าน
“ผีฟ้า” ซึ่งชาวอีสานเชื่อว่าผีฟ้าจะสามารถบันดาลทุกสิ่งได้ แม้แต่การเกิดการตายของมนุษย์ตลอดจนเป็นผู้
กำหนดโชคชะตาของมนุษย์ ขณะที่มีชีวิตอยู่บนโลก และเชื่อว่าผีพรพชนกับผีฟ้านั้นมีความสัมพันธ์กันอย่าง
ต่อเนื่อง กล่าวคือ เชื่อว่ามนุษย์มีขวัญประจำตัวอยู่ทุกคน เมื่อตายลงขวัญจะออกจากร่างไปพบบรรพชนและ
จะเดินทางไปยังเมืองฟ้าเพื่อไหว้ผีฟ้า โดยมีกลอนลำที่ใช้ในการอ้อนวอนผีฟ้า คือ

“ขอนำฮ้องคงคุมมาฮอดพ่อ รินทองทำวานางกองคำให้เจ้านำส่งพ่อเดื่อนางเอย
มาเดอแก้วกองคำพวงหมากหล่ำ มาฮอดแล้งบ่อนไขกะให้ลง
บ่อนโพงกะให้แวบ กินเข้ากะให้ตักท้องหนา กินปลาก็ให้ตักท้องน่อง
คั่นเจ้าให้แซบซ้อนเมื่อหน้าสิบเอา วันผัดอย่าให้กลายเป็นหมาอย่าให้ชุด
ผัดหมายให้วันลุนฮอดมืออื่น ตื่นมือเช้าเมื่อหน้าให้สว่างเขา
หมอว่านให้หาว่านมาทา ยาฮากไม้ทางไว้ให้สว่างหาย”
(ที่มา http://www.isangate.com/entertain/dance_0761.html)

อีกความเชื่อของชาวอีสานคือ การเล่นของหรือการเป็นบุคคลที่มีคาถาอาคมแล้วไม่สามารถรักษา
วิชาไว้ได้ ชาวอีสานมองว่าเป็นสาเหตุหนึ่งของอาการเจ็บไข้ได้ป่วย และการรักษาคือการใช้นางเทียม
(ผู้ทรงผีฟ้า) เข้าประทับทรงติดต่อกับผี ซึ่งในการประกอบพิธีจะมีการสอบถามว่าผู้ป่วยได้กระทำการอันใด
ที่เป็นการผิดผีหรือไม่ หากทราบจากนางเทียมว่าผู้ป่วยไปกระทำการอันใดที่เป็นการผิดผี ก็ให้ผู้ป่วยไปแก้ไข
ตรงจุดนั้น ด้วยการแต่งพิธีกรรมเพื่อขอขมาบูชาเช่นสรวง ซึ่งในผู้ป่วยบางคนก็หายจากการเจ็บป่วยจริงๆ จึง
เป็นส่วนสำคัญที่ทำให้การรักษาด้วยผีฟ้า ยังคงอยู่มาจนถึงปัจจุบัน

อำนาจของความเชื่อเรื่องผี เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของชาวอีสานตั้งแต่เกิดจนกระทั่งถึงตอนตาย ซึ่งชาวอีสานนั้นมีพิธีกรรมหลังความตายที่สะท้อนให้เห็นถึงความกตัญญูรู้คุณต่อบรรพบุรุษ และเป็นสิ่งที่คนอีสานยึดถือปฏิบัติสืบทอดกันมา ซึ่งพิธีกรรมนี้ชาวอีสานเรียกว่า “บุญข้าวประดับดิน” ซึ่งเป็นฮีตเดือนเก้า (วันแรม 14 ค่ำ เดือน 9) ความเชื่อของชาวอีสานมองว่าวันนี้เป็นวันที่ประตูนรกเปิด ยมบาลจะปล่อยให้ผีนรกออกมาเยี่ยมญาติในโลกมนุษย์ ในคืนนี้คืนเดียวเท่านั้นในรอบปี ดังนั้นจึงพากันจัดห่อข้าวไว้ให้แก่ญาติพี่น้องที่ตายไปแล้ว ถือว่าเป็นงานบุญเพื่ออุทิศส่วนกุศลให้แก่ญาติพี่น้องผู้ล่วงลับ ซึ่งพิธีกรรมจะจัดขึ้นในตอนเย็นของวันแรม 13 ค่ำ เดือน 9 ลูกหลานชาวอีสานจะจัดเตรียมอาหารคาวหวาน และหมากพลู บุหรี่ ซึ่งจะแบ่งส่วนในการเครื่องเซ่นไว้ 4 ส่วน ส่วนหนึ่งคือเลี้ยงดูกันภายในครอบครัว ส่วนที่สองแจกให้ญาติพี่น้อง ส่วนที่สามอุทิศให้ญาติที่ตายไปแล้ว และส่วนที่สี่นำไปถวายพระสงฆ์ ซึ่งลักษณะความเชื่อที่สำคัญของผี คือ ส่วนที่สาม ที่จะมีลักษณะพิเศษคือ ลูกหลานจะทำเครื่องเซ่นในลักษณะของห่อข้าวน้อย ซึ่งมีวิธีการห่อคือ ใช้ใบตองห่อ ขนาดเท่าฝ่ามือ บรรจุอาหารคาวหวานอย่างละน้อย ประกอบไปด้วย ข้าวเหนียวที่นึ่งสุกแล้วปั้นเป็นก้อนเล็ก เนื้อปลา เนื้อไก่ หมู และใส่ลงไปเล็กน้อย ถือว่าเป็นอาหารคาว กล้วย น้อยหน้า มะละกอ หรือขนมหวานอื่นๆ ลงไป เป็นอาหารหวาน และหมากหนึ่งคำ หรือบุหรี่หนึ่งมวน หลังจากนั้นนำไปตองมาห่อเข้ากันแล้วใช้ไม้กลัดหัวท้ายและตรงกลาง จากนั้นลูกหลานชาวอีสานจะนำห่อข้าวน้อยไปวางอุทิศส่วนกุศลตามที่ต่างๆ เช่น โคนต้นไม้ในวัด กำแพงวัด ริมโบสถ์ หรือกระจายตามบริเวณวัด (ชาวอีสานเรียกว่า “การยายข้าวสาก”) ซึ่งมักจะทำในเวลาประมาณ 03.00 - 04.00 น.ของวันแรม 14 ค่ำ เดือน 9 และหลังจากการเลี้ยงผีบรรพบุรุษแล้ว ลูกหลานชาวอีสานจะกลับบ้านเพื่อเตรียมอาหารใส่บาตรในตอนเช้าของวันแรม 14 ค่ำ เดือน 9 และพระสงฆ์จะนำสวดและทำการกรวดน้ำ อุทิศส่วนกุศลไปให้บรรพบุรุษที่ล่วงลับไปแล้ว

ความเชื่อเรื่องผีของชาวอีสานนอกจากมิติของการเกิด การเจ็บป่วย และการตายแล้ว ยังมีส่วนของการดำรงชีวิต และการทำมาหากิน อาทิ การเลี้ยงผี บูชาผี ตามป่าเขา ไร่ นา เพื่อเป็นการบนบานสานกล่าว และเป็นการสร้างขวัญและกำลังใจในการทำการเกษตร ความเชื่อที่ว่าหากประกอบพิธีกรรมแล้วจะทำให้ผลผลิตอุดมสมบูรณ์ และเป็นการขอขมาหากมีการกระทำอะไรที่เป็นการล่วงเกินผี ในการกระทำเช่นนี้ของชาวอีสานเป็นการแสดงออกซึ่งความกตัญญูต่อธรรมชาติ ที่เป็นผู้มีพระคุณและเป็นแหล่งวัตถุดิบสำคัญของการเลี้ยงชีพ ชาวอีสานเชื่อว่าผีมีอยู่จริงตามธรรมชาติ และการนับถือผีของชาวอีสานจึงเป็นบรรทัดฐานที่สำคัญของโครงสร้างทางสังคมที่เปรียบเสมือนตัวบทกฎหมาย หรือข้อตกลงร่วมกัน เป็นหลักของการปฏิบัติในการอยู่ร่วมกันของคนในสังคมตามฮีตสิบสองคองสิบสี่ ซึ่งเป็นแบบแผนของการดำรงชีวิตของชาวอีสาน

บทสรุป : ข้อถกเถียงทางทฤษฎีต่อกระบวนการสร้างพื้นที่ทางสังคมของผีอีสาน

บทความนี้เป็นความพยายามที่จะสะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อและพิธีกรรมที่เกี่ยวกับผีในบริบทวัฒนธรรมอีสาน รวมทั้งกลไกทางวัฒนธรรมความเชื่อเรื่องผีที่มีต่อการขัดเกลาทางสังคมของเพื่อนำไปสู่การตีความถึงกระบวนการสร้างพื้นที่ของสังคมของความเชื่อเรื่องผีของวัฒนธรรมอีสาน ซึ่งผู้เขียนได้เก็บข้อมูลเชิงคุณภาพจากหมู่บ้านในชุมชนที่ยังมีการประกอบพิธีกรรมตามความเชื่อเรื่องผีในเขตพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย และทำการวิเคราะห์ สังเคราะห์ข้อมูลตามวิธีการของระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ ซึ่งพบว่ากระบวนการก่อรูปของการสร้างพื้นที่ทางสังคมของผีอีสานนั้นได้กระทำผ่านความเชื่อ

เรื่องผีที่สืบเนื่องมาจากบรรพบุรุษ ในรูปแบบของประเพณี และพิธีกรรมตามความเชื่อของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ และหลักปฏิบัติ ดังเช่นหลักเกณฑ์ที่นักมานุษยวิทยาอย่างลิซซ์ (Leach, 1954) ที่เชื่อว่าการประกอบประเพณี พิธีกรรมและการแสดงออกทางพิธีกรรม (Ritual Expression) ทำให้ทราบถึงหลักความเชื่อของบุคคลในสังคมนั้นๆ ทั้งนี้เพราะพิธีกรรม ก็คือปรากฏการณ์ทางความเชื่อที่สามารถแสดงออกอย่างเป็นรูปธรรม นอกจากนี้แล้วในกลุ่มของความเชื่อตามทฤษฎีโครงสร้างหน้าที่ อย่างเมอร์ตัน (Merton, 1957) ก็มีความเชื่อที่คล้ายคลึงกับลิซซ์ ในมิติของปัจจัยที่ทำให้เกิดการคงอยู่ของประเพณี พิธีกรรมของผู้คนในสังคมที่สืบเนื่องมาจากอดีตว่า ประเพณี พิธีกรรม ที่จะคงอยู่ได้ต้องเป็นประเพณี พิธีกรรมที่มีความชัดเจน และสอดคล้องกับแนวความคิดพื้นฐานของผู้คนในสังคมนั้นๆ โดยกล่าวว่าประเพณีพิธีกรรมที่แสดงหน้าที่อย่างชัดเจนย่อมมีประโยชน์ต่อสังคม อาทิเป็นการแสดงออกถึงความกตัญญูต่อบรรพบุรุษหรือผู้มีพระคุณ เป็นพื้นที่ทางสังคมที่ทำให้เกิดการพบปะสังสรรค์ ระหว่างสังคมที่นับถือผีเดียวกัน และสังคมอื่นๆ ซึ่งเป็นการช่วยกระชับความสัมพันธ์ เป็นบ่อเกิดของความผูกพันความสามัคคีและความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันภายในสังคม และเป็นการดำรงไว้ซึ่งขนบธรรมเนียมประเพณีวัฒนธรรมของชุมชน

ถึงอย่างไรก็ตามแม้ว่าในสังคมอีสานปัจจุบันจะเป็นสังคมที่นับถือศาสนาพุทธ เป็นศาสนาหลักของการดำเนินชีวิต และกำหนดไว้ในทะเบียนบ้านและบัตรประชาชนตามกฎหมาย แต่ยังคงพบว่ามีชุมชนทั่วไปตามบริบทพื้นที่อีสานยังมีลักษณะของการนับถือพระพุทธศาสนาแบบชาวบ้าน ดังเช่นการศึกษา รูปแบบการนับถือศาสนาของคนไทยของแทมเบห์ (Tambiah, 1975) ที่เชื่อว่าการจริงแล้วในสังคมไทยนั้นมีการนับถือพระพุทธศาสนาในลักษณะของการผสมผสานระหว่างความเชื่อตามแนวพุทธศาสนากับความเชื่อตามแนวศาสนาพราหมณ์รวมทั้งความเชื่อที่เกี่ยวกับเรื่องการนับถือผี ดังที่แสดงออกมาในรูปแบบของประเพณี พิธีกรรม ในสังคมอีสานก็ไม่แตกต่างจากสังคมไทยทั่วไปที่ยังพบว่ามีรูปแบบการปฏิบัติทางประเพณีและพิธีกรรมในลักษณะของการผสมผสานของพุทธ พราหมณ์ ผี แต่อาจจะมียุทธศาสตร์เล็กน้อยที่แตกต่างออกไปตามบริบทของพื้นที่ของแต่ละภูมิภาค แต่ถึงอย่างไรก็ตาม ระบบของการปฏิบัตินั้นยังตั้งอยู่บนพื้นฐานความเชื่อของความศรัทธาในอำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เชื่อว่ามีอำนาจเหนือธรรมชาติ สามารถบันดาลเหตุร้ายหรือเหตุดีให้กับผู้คนในสังคมได้ (Ramitanon, C., 1984)

การคงอยู่ของความเชื่อเรื่องผีและกระบวนการสร้างพื้นที่ทางสังคมของผีในบริบทสังคมอีสาน ได้มีนักการศึกษาและนักวิชาหลายคนทั้งในและต่างประเทศ อาทิ ลิซซ์ (Leach, 1954) เมอร์ตัน (Merton, 1957) เทอร์เนอร์ (Turner, 1970) ศรีศักร วัลลิโภดม (Wanliphodom, S., 1984) ปราณี วงษ์เทศ (Wongthes, P., 1992) ที่พบข้อสรุปจากงานการศึกษาที่ตรงกันว่าประเพณีและพิธีกรรมต่างๆ ที่ยังคงมีอยู่ได้ในสังคมนั้นล้วนมีสาเหตุและปัจจัยที่สำคัญ คือ ประเพณี พิธีกรรมนั้นเป็นการสร้างพื้นที่ทางสังคมที่เปิดโอกาสให้ผู้ประกอบพิธีสามารถแสดงออกถึงความกตัญญูต่อบรรพบุรุษหรือผู้มีพระคุณ ยังเป็นบรรพบุรุษที่มีชีวิตอยู่ หรือที่ล่วงลับไปแล้ว ดังเช่น การทำห่อข้าวน้อยของชาวอีสานในพิธีบุญข้าวประดับดิน รวมทั้งประเพณีและพิธีกรรมที่มีลักษณะของการแสดงออกในการสร้างความสามัคคีในชุมชน ดังเช่นเทศกาลบุญเวส หรือการเทศน์มหาชาติของชาวอีสาน ในช่วงเดือน 4 ประเพณีที่เป็นการสร้างขวัญและกำลังใจในการประกอบอาชีพ การดำรงชีวิตในพิธีเลี้ยงผีปู่ตา หรือพิธีเลี้ยงผีบรรพบุรุษ ที่เชื่อว่าพิธีกรรมนี้จะช่วยบำบัดทุกข์และลดบันดาลให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ในการดำรงชีพของคนในชุมชน นอกจากประเพณีและพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการดำรงชีวิตและการแสดงออกซึ่งความสามัคคีและความกตัญญู

รู้คุณแล้ว ความสนุกสนานและความรื่นเริงก็เป็นส่วนหนึ่งที่สำคัญของการคงอยู่ของความเชื่อผีอีสาน อาทิ ประเพณีบุญบั้งไฟ ที่มีวัตถุประสงค์ของพิธีกรรมเพื่อบูชาพญาแถนหรือผีฟ้า โดยมีความคาดหวังว่าจะเพื่อให้ช่วยบันดาลให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล และเพียงพอต่อการทำการเกษตรเพื่อเลี้ยงชีพ และพิธีกรรมที่เป็นสิริมงคลของผู้คนในสังคม ผ่านการประกอบพิธีสู่ขวัญในโอกาสต่างๆ

แม้ว่าในสังคมบริบทพื้นที่อีสานจะมีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อเรื่องผี ปะปนอยู่กับการใช้ชีวิต ตั้งแต่อดีตมาจนถึงปัจจุบัน กระบวนการส่งผ่านทางความเชื่อได้กระทำผ่านรูปแบบประเพณีและพิธีกรรมในโอกาสและวาระต่างๆ อีกทั้งยังมีความหลากหลายและแตกต่างกันไปตามบริบทของพื้นที่และความเชื่อที่หลากหลายของภูมิภาคอีสาน แต่เมื่อสังคมได้มีการแปรเปลี่ยนไปตามวิถีโลก การไหลบ่าของระบบทุนนิยม และโลกาภิวัตน์ ที่เข้ามามีบทบาทในพื้นที่อีสาน ล้วนแต่เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ความเชื่อเรื่องผีของชาวอีสานมีการเปลี่ยนแปลงไป ดังนั้นการคงอยู่ของความเชื่อเรื่องผีอีสานจึงออกมาในลักษณะของการประนีประนอมต่อรองทางความเชื่อแบบโบราณและระบบทุนสมัยใหม่ ดังที่สะท้อนออกมาให้เห็นอย่างเป็นรูปธรรมผ่านอุตสาหกรรมการท่องเที่ยว ในพื้นที่อีสานพบว่า มีประเพณีจำนวนมากที่แปรเปลี่ยนไปเป็นส่วนหนึ่งของประเพณีอุตสาหกรรมการท่องเที่ยว อาทิ ประเพณีบูชาพญาแถน (บุญบั้งไฟ) แต่ในบางความเชื่อและประเพณีได้สูญหายไปจากบางพื้นที่ อาทิ ประเพณีเลี้ยงผีตาแฮก ผีปู้ตา ที่พบได้ยากในสังคมอีสาน บริบทพื้นที่เขตเมือง และการแปรเปลี่ยนของประเพณีบุญข้าวประดับดิน ที่เดิมลูกหลานจะเป็นผู้ประกอบพิธีกรรมโดยตรง แต่ในบางพื้นที่ได้มีพ่อค้า แม่ค้า รับจ้างทำห่อข้าวน้อยและประกอบพิธีกรรมแทนลูกหลาน แต่ถึงอย่างไรก็ตาม ความเชื่อเรื่องผีของอีสานยังมีปรากฏให้เห็นอยู่ผ่านกระบวนการต่างๆ ของการประกอบพิธีกรรมและประเพณี ซึ่งล้วนแต่เป็นมรดกทางวัฒนธรรมที่ทรงคุณค่า คู่ควรแก่การอนุรักษ์ รักษาให้คงอยู่ และสืบทอดต่อไป

References

- Eoseewong, Nidhi. (2015). **Religious Emotion**. *Matichon Weekly*, 35(1801), 30.
- Leach, E. R. (1954). **The Structural Study of Myth and Totemism**. London : Tavistock Publications.
- Meton, R. K. (1975). **Social Theory and Social Structure**. New York : The Free Press of Glenche.
- Limtragoon, Prayong. (1993). **Tradition Health Beliefs & Health Seeking Behavior of the People in Huay Sapad Village Chom-Thong District, Chiang Mai Province**. Chiang Mai : Chiang Mai University Press.
- Ramitanon, Chalardchie. (1984). **Phijaonai**. Bangkok : Prayupopset Print.
- Tambiah, S. J. (1975). **Buddhism and the Spirit Cult, in North-East Thailand**. Cambridge : Cambridge University Press.
- Terwiel, B. J. (1981). **The Tai of Assam and Ancient Tai Ritual**. Gaya : Centre for Southeast Asian Studies.
- Turner, V. W. (1970). **The Ritual Process**. U.S.A. : University of Chicago.
- Wanliphodom, Srisak. (1984). "Ghost Worship in Thailand," *Culture and Arts Journal*. 5(4), 16-17 : February 1984. Bangkok : Prasanmitr Print.
- Wongthes, Pranee. (1992). "The Anthropological Study of Sexual Orientation Makeover Theory. *Related to Sex and Cultural*. 1-11. Nakhonpathom : Silpakorn University Print.